

լաս . նայէ , իրաւունք ունիմ հիմա սրդողելու թէ չէ : Դեռ հազիւ վեցերորդ անգամն է որ իմ Սէնթիէ աշափեալ անունով ողբերգութիւնս կը ձեւացընեն թատրոնին մէջ , ու տես թէ ինչ անձոռնի գրքոյկ հաներ են ինծի դէմ : — Ետ ալ սրդողելու բան է որդեակ , կ'ըսէ Գոնթընէլ . ուրեմն ինչո՞ւ համար ելար լաւ բան գրեցիր . տուր ինծի ձեռքդ , եկուր տունս երթանք , : Տանը դռնէն ներս մտածին պէս՝ կը կանչէ իր ծառան , « Ե ուտ գնա իմ մեծ սնտուկիս բանիւքները բեր , » կ'ըսէ : Սնտուկը ահագին պապենական հին բան մըն է եղեր՝ սրահին գրեթէ բոլոր մէկ կողմը բռնած : Արբերէ ծառան բանիւքներու կապոց մը , կը բանայ սնտուկը . Լափլասը կը նայի կը տեսնէ որ սնտուկին ինչուան բերանը լեցուն գրքոյկներ են՝ ամէն տեսակ մեծութեամբ ու գոյներով . « Եհ , կ'ըսէ Գոնթընէլ , ասոնք բոլոր ան գրուածքներուն մէկ մասն են՝ որ իմ գրքերուս ու ինծի դէմ գրուած են ինչուան հիմա . բայց բան մըն ալ ըսեմքեզի որ աւելի զարմանաս . հաւատա որ ասոնց մէկն ալ չեմ բացած ու չեմ կարդացած : — Ենչ կ'ըսես . և ո՞չ մէկը : — Եւ ո՞չ մէկը , սիրելի . ինչո՞ւ ըսես նէ , ես պզտիկուց 'ի վեր ինքիւրենս կ'ըսէի թէ Կամ շիտակ է ասոնց քննաբանութիւնը կամ ծուռ . թէ որ շիտակ է , բարեկամներս ինծի կ'իմացընեն , ու ինծի խրատ կ'ըլլայ . չէ , թէ որ ծուռ են՝ ինչո՞ւ փութեղը կարդամ , սրդողիմ , ու իմ հանդիսութիւնս կորսընցընեմ : Դուն ալ ասանկ ըրէ որդեակ , ու գիտցիր որ աղէկ կ'ըլլայ , » :

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Նին գրառներու վրայ ընդհանուր պեղեկոտ :

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԱՄԲ ԶԱՆՅՈՒԱԾ է որ ստակ կոխելը կամ տպելը Բըրիտոսէ 700 տարի առաջ սկսած է . անկէ առաջ թէպէտ արժաւի ըսելով դրամ կամ ստակ կ'իմանային , բայց կ'երևնայ թէ մասնաւոր կշեռքով կամ ծանրութեամբ անձեւ արծաթներ եղած են ան ստակները , ինչպէս Լաբրահամու և Սոլսիսի ատեններուն Սիլի ըսուած դրամները : Սողոմոնի և Դաւթի ատեններէն դրամ չէ գտնուած . արեւելք աս թագաւորներուն դրամներն որ կը յիշեն՝ իբր թէ գտնուած ըլլան՝ անհիմն խօսքեր են : Լեւնէն հիներն են Եսորեստանցոյ , Պարսից և Յունաց դրամները : Հաւանական կարծիք է թէ դրամահատութիւնը՝ այսինքն դրամ կոխելու արհեստը Յոյք սկսած ըլլան , և իրենց համրանքի ստղկին Բաբելոնի կ'ըսեն եղեր . անկից առնելով մենք ալ դրամ , դրամ և դրամք բառերը կը գործածենք , ուրիշ շատ ազգեր ալ թէ իբրեւ դրամի և թէ կշեռքի անուն նոյնը կը բանեցընեն , ինչպէս Տաճկաստան ալ Բիլէճ բառը սովորական է , և Յունաց Բաբելոն դրամին կշեռքին համեմատ է :

Նին դրամները ճանչնալու և մեկնելու ուսումնական հետաքրքրութիւնը Եւրոպայի մէջ քանի դնաց շատցաւ , նոր և օգտակար արուեստ մը եղաւ ու հին պատմութեանց և հին աշխարհագրութեան մութ տեղուանքը հասկընալու համար դրամներէն շատ լոյս ծագելուն՝ մասնաւոր գիտութիւն մը ձեւացաւ , ծաղկեցաւ , ու ինչուան հիմայ խիստ շատ գրքեր ալ տպուեցան և օրէ օր կը տպուին հին դրամոց վրայ :

Վրամագիտութիւնը զանազան ճիւղեր բաժնած, և ուսումնական բաւերով՝ անուններով կարգի ու կանոնի դրած են: Իրեք կարգ կը բաժնուին ընդհանրապէս դրամները, ժամանակագրական, պատմական և աշխարհագրական:

Սամանակագրական կարգին մէջ կը սեպուին վաղեմի կամ հին դրամք, դրամք մըն ժամանակաց և նոր դրամք:

Հին դրամք կ'ըսուին մասնաւորապէս դրամ կտրելու սկիզբէն ինչուան մեծին Մեքսսանդրի ժամանակը, և Մեքսսանդրէն ինչուան Հռովմայեցոց կայսերութեւն արեւմուտք վերջանալը: Ի՛նչին ժամանակաց դրամներն են մեծին Կարողոսի ատեններէն ինչուան հնգետասաներորդ դարուն ժամանակներուն դրամները: Եւ մասին մէջ կ'իմացուին արեւելեան Հռոմ կայսերաց դրամները, Վաղղիոյ, Վերմանիոյ, Բրաբացոց և ուրիշ շատ ժամանակակից թագաւորութեանց դրամները, ինչպէս որ մեր Ռուբինեանց դրամներն ալ աս կարգը կ'իյնան՝ ժամանակին նայելով: Իսկ նոր դրամներն են հնգետասաներորդ դարէն ինչուան մեր ատենները կոխուած ամ տէրութեց դրամները: Ոմանք հին դրամները դարձեալ վեց կարգ կը բաժնեն՝ ժամանակի վրայ, երկընցընելով ատենը, և Հռովմայեցոց կայսերութեան յաջորդութիւնը ինչուան վերջը հասցնելով, այսինքն ինչուան Կոստանդնուպոլսոյ Տաճկաց ձեռքը անցնիլը:

Պատմական կարգին մէջ հին դրամք կ'ըսուին Հռովմայեցոց և Յունաց դրամները, կամ դրամք Մագաց, Վաղաբաց և Թագաւորաց: Յունաց և ազգաց դրամք կ'ըսուին ան ամէն ուրիշ հին դրամները որ Հռոմէն դուրս կտրուած են: Եւ դրամները զանազան ժողովուրդներու, քաղաքներու և թագաւորաց անուամբ կտրուելուն համար ըսուեցան Մագաց, Վաղաբաց և Թագաւորաց, բայց շատ անգամ Յունաց

ալ կ'ըսուին ասոնք՝ ընդհանրապէս վրանին (Յունաց գրով տպուած ըլլալնուն, թէպէտ և ուրիշ ազգաց ըլլան: Եւ դրամներն ալ երկու նշանաւոր տարբերութեամբ կ'որոշուին. Վրամք ապառանդ՝ և Վրամք հայսերական՝: Մատական կ'ըսուին բոլոր ան ազգաց դրամները որ մասնաւոր քաղաք մը կամ թագաւոր մը կոխեր է իր իշխանութեամբը՝ Հռովմայեցոց մէկական իսկ կայսերական կ'ըսուին ան քաղաքներուն ու թագաւորներուն դրամները որ Հռովմայեցոց իշխանութեան տակը մտնելով, նոյն ատենուան կայսեր դէմքը դրամին մէկ երեսը տպած են, միւս երեսն ալ նոյն քաղաքին նշանը կամ կտրող թագաւորին դէմքը:

Նշարհագրական կարգն ալ աս է որ դրամներուն ստորագրութիւնը հին աշխարհագրութեան կարգովը սկսելով, ամէն մէկ երկրին դրամները կարգաւ մը կը ստորագրուին: Վրանի որ դեռ հին դրամները ստորագրելու և անոնց հաւաքմունքները բացայայտ ոճով շարելու աս պարզ եղանակը չէր գիտցուած, թանգարաններու մէջ շատ նեղութիւն կը քաշուէր. ամէն դրամագէտ իր մասնաւոր կերպովը դրամնց դասաւորութեան ոճ մը ունէր, անով գիտութեան զարգանալուն արգելք կ'ըլլար. ինչուան որ անցեալ դարուն մէջ Սինայի կայսերական թանգարանին վերատեսուչը մեծն Լաբէլ՝ Նշարհագրական դասաւորութեան ուճը գտաւ, և ան ուճը քիչ ատենէն ընդհանուր եղաւ ամէն դրամական հաւաքմանց մէջ: Լաբէլին աս ուճը ինքը գտնելուն համար՝ դրամագիտութեան մէջ Վալիլէոս և Լիննէոս մը սեպուած է:

Վրամոց վրայ լատիներէն և յունարէն գրերէն զատ զանազան լեզուներ և գրեր ալ կը տեսնուին, բայց սովորաբար ան երկուքը աւելի կը բա-

1 Autonome.

2 Impériale.

3 Eckell.

նին : Լքեմտեան դրամոց վրայ կը տեսնուին արեւմտեան լեզուներով Լեզտիբերաց, Սկացուց, Սամինաց, Սասքաց և Ետրուրացուց գրերը . իսկ արեւելեան հին գրերէն գտնուած են Փիւնիկեցուց, Սամարացուց, Պարսից պաշլաւիկ գրերովը, նմանապէս Իկիացուց և Փուիգացուց գրերով : Շատ անծանօթ գրեր ալ կան որ խիստ օտար ժողովրդոց դրամներ ըլլալուն համար Բարբարոսաց Գրաճկըսուին . ասոնց վրայ գիտունները կարող չեն երկայն քննութիւններ ընելու :

Հին Յունաստանի և Յունաց գաղթականներուն տէրութիւնները անկախ հասարակապետութիւններ ըլլալով, ամէն քաղաք մասնաւոր իշխանութիւն ունէր իրեն անուամբը դրամ կտրելու . բայց արեւելք որովհետեւ մանր մանր միապետական իշխանութիւններ կային, և անոնք ատեն ատեն կը միանային, թագաւորութիւններ կ'ըլլային . ան թագաւորութիւններն ալ մէյմէկ ինքնակալութենէ կախում կ'ունենային, որոնց առաջինն եղած է Ռաբելացուցը, կ'երենայ թէ դրամ կտրելուն արտօնութիւնն ալ ան ինքնակալութեանը կ'իյնար : Լնոր համար ինչուան որ մեծն Լքեքսանդր Լսիայի տիրեց նէ՛ մեծին Լսիոյ քաղաքներուն անուամբը դրամ չէ կտրուած, հապա նախ Լսորեստանցոց, յետոյ Պարսից ինքնակալներուն դրամները գործածուած են : Լքեքսանդրի ատենը բաց 'ի Հռովմայեցուց՝ ուրիշ շատ քաղաքներ իրենց դրամները կտրելը դադրեցուցին, ու Լքարհակալին անուամբը միայն ստակ կը կոխէին . երբոր մեծն Լքեքսանդր մեռաւ, ու իր լայնածաւալ տէրութիւնը զանազան թագաւորութիւններ բաժնուեցաւ, դրամ կտրելն ալ նոյն ինքնակալական արտօնութեանը հետ մէկտեղ ան թագաւորներուն անցաւ : Լն միջոցին ելաւ Սելևկիացուց տէրութիւնը Լսորուց երկրին մէջ, Պտղոմեանցը Լս-

գիպտոսի մէջ ուր որ առաջ Պարսից և Լքեքսանդրի դրամները միայն կը բանէին, Յունաստան Սակեգոնացուցը, Պարսկաստան Պարթեացը, նոյնպէս ալ Հայաստան Լքշակունի թագաւորներէն առաջ ու Լքշակունի թագաւորները, և ուրիշ շատ թագաւորներ որ առաջ իրենց անուամբը դրամ չէին կոխեր՝ սկսան իբրեւ Լքեքսանդրի յաջորդներ իրենք ալ ստակ կտրել : Լսոնց մէջ կրնանք յիշել նաև Կապադովկացուց կամ Վամրաց թագաւորները, Պոնտացուց, Սամոսացուց, Լգեսացուց, Բակտրիացուց, նոյնպէս Բիւթանիոյ, Պերգամայի, վերջերը նաև Հրէից թագաւորները Սակաբայեցուց յաջորդներուն ատենէն : Հռովմայեցիք որ անդադար զօրանալու վրայ էին, սկսան իրենց ծովանման տէրութիւնը ծաւալել, ու աս թագաւորաց տէրութիւններուն շատը վերուցին, կամ իրենց հարկատու հպատակ ընելով՝ իրենք թագաւոր դրին . ան ժամանակը գրեթէ բոլոր աշխարհք Հռովմայ կայսերաց համար ստակ կը կոխէր յունարէն գրով՝ ինչպէս վերն ալ յիշեցինք : Լս տեսակ հպատակութեան տակ չընկան արեւելք Պարսիկք և Հայերը (որոնց ընդհանուր անուամբ Պարթեք ըսին Հռովմայեցիք), մանաւանդ թէ անոնք իրենց տիրապետութեանը դէմ մեծ թումբ մը եղած են Լսիայի մէջ, ու շատ անգամ ալ զՀռովմայեցիքը վախցուցած . ուստի Լսիոյ աշխարհքներուն մէջ Պարսկաստան ու Հայաստանը միայն մնացին որ իրենց քաղաքներուն անուամբը և կամ Հռովմայ կայսերաց համար ըստակ չեն կտրած, հապա իրենք իրենց թագաւորաց դէմքովը միշտ տպած են իրենց ստակները :

Վրամագիտութեան վրայ այսպիսի համառօտ տեղեկութիւն մը տալով, հարկ էր հին դրամներ ճանչնալու վրայօք ալ դրամագէտներուն ծանօթութիւնները քիչ մը մէջ բերել . բայց անոնց շատը տեստիս մէջ ան-

յարմար սեպելով, մէկ քանի հարկաւոր գիտելիքներ միայն դնենք որ երբ մեր ազգին ցանկալի դրամոցը վրայ սկսինք խօսելու նէ՝ անոնց բացատրութիւնը դիւրանայ :

Վրամները քննելու համար՝ իրենց շինուածքին ձեւերուն նայելով զանազան անուններ որոշած են դրամագէտք . ամենէն հարկաւորը ասոնց մէջ դրամոց և մետաղաց զանազանութիւնն է , որ նաեւ ուսումնական բաժանումն կրնայ ըսուիլ : Վրամ գիտենք որ առուտրի մէջ գործածուելու համար հնարուած ստակն է . իսկ մեքալ կ'ըսուին յունական բառով ան դրամաձեւ մետաղները որ ստրկի պէս կոխուած են , բայց ի պատիւ և ի յիշատակ երևելի մարդկանց : Նոր համար այսպիսի հին մետաղները աւելի սակաւագիւտ ու յարգի են : Սետալները դրամներէն դիւրաւ կը տարբերին իրենց մեծութեամբը :

Վրամագէտք մասնաւոր աստիճան մը որոշած են դրամներուն մեծութիւնը չափելու համար . և ասիկայ է կըր շրջանակներ գծելը կարկինով, որով մէջէ մէջ մէկ մէկէ մեծ գծերով օղակներ կ'ըլլան , ու աս շրջանակներուն կ'ըսեն դրամալ : Վրամաչափով չափուած հին ստակները՝ իրենց մեծութեանը նայելով այլևայլ անուններ ունին , բայց մետալ՝ ըսուելու համար հին դրամ մը թէ որ պղինձ է՝ 15 գծաչափը անցնելու է : Սկիին ու արծաթը մը կը տարբերին ըստ զանազան աշխարհաց :

Վրամներուն գլխաւոր նիւթը ոսկի , արծաթ ու պղինձ ըլլալէն ի զատ , շատ արծաթախառն ոսկիին կ'ըսեն ելէրոն¹ , պղնձախառն արծաթին ալ պիւն ու փոփէն² : Ուրիշ նիւթերէ շինուած հին դրամները սակաւագիւտ են , ինչպէս կապարէ և աղիւսէ : Սպարտացոց երէնի դրամ ըսածներէն ալ չկայ :

1 Ոմանք հին դրամոց մետալ ըսեր են , և մեր մետալ ըսածին Médaillon, իբր մեծ մետալ :

2 Electrum.

3 Billon, Potin.

Եւ անգամ դրամներուն համար հնարուած ուրիշ անունները թէպէտ զանց ընենք , բայց պէտք է գիտնալ դրամի մը զանազան կողմերուն համար որոշուած բառերը , որք են երես՝ կամ դէմք , ընդդիմադիմ³ , եղբւր⁴ , միջոց⁵ , սորոնաբաժին⁶ , շրջանակ⁷ , դրոշմած⁸ , խորագիր⁹ , վերադարձութիւն¹⁰ , աստիճան¹¹ , քառակուսի¹² :

Եւ . Նրեւ կ'ըսուի դրամին գլխաւոր կողմը , ուր որ թագաւորին կամ կայսեր դէմքը տպած է , կամ քաղքի մը նշան , և կամ չաստուծոյ մը պատկերը :

Ե . Նրդիմադիմ , դրամին միւս երեսը , այսինքն որ կողմը որ երես և դէմք չկայ :

Ե . Նրեղբւր է դրամին վրայ բոլորտիքը :

Ե . Սիւնն է դրամին պարապ մնացած տեղուանքը , չգործած միջոցները :

Ե . Սորոնաբաժին ըսած են դրամին վարի դին որ գծով կամ գաւազանով բաժին մը ձեւացած է :

Ե . Շրջանակ կ'ըսուի դրամին դրսի բոլորտիքը կոխուած տեղին պտոյտը :

Ե . Վրոշմած են դրամին ընդդիմակողմը ձեւացած գլխաւոր նշանները :

Ե . խորագիր կ'ըսուին դրամին վրայի բոլոր գրուածքները , և մասնաւորապէս երկու երեսին ալ բոլորտիքը գրուածը :

Ե . Սերադարձութիւն է դրամին մէկ երեսը կարգ կարգ լեցուած գրերը , ինչպէս Տաճկաց դրամներուն վրայի գրերը որ դրոշմածի տեղ ալ կը բռնեն :

Ե . Տաստ բացառ կ'ըսուին քանի մը զատ զատ գրերը որ իբրեւ թուական կամ ուրիշ նշանակութեամբ՝ դրամին միջոցը տպած են :

Եւ . Քառակուսի . մէկ քանի գրերէ

1 Avers, face, tête, droit d'une médaille.

2 Revers.

3 Le bord.

4 Le champ.

5 L'exergue.

6 La tranche.

7 Les types.

8 Légendes.

9 Inscriptions.

10 Lettres isolées.

11 Monogramme.

բաղկացած նշանագիրներն են որ հին դրամոց վրայ շատ կը տեսնուին :

Երեսներէ գուրս երբոր դրամին վրայ ետքէն քանի մը գրով տպաւորուած թիւն մը բրած ըլլան , որով կ'ուզեն իմացընել թէ դրամը կտրող տէրութիւնը նուաճուեր է , աս տեսակներ շաններուն կրնանք ըսել Վերադարձ :

Երբոր մէկը կ'ուզէ մասնաւոր մէկ երկրի մը դրամներուն վրայ խօսիլ , կրնայ ան երկրին դրամոցը դասաւորութիւնը նոյն աշխարհքին և ազգին պատմութեանը ու փոփոխմանցը համեմատ բաժնել : Այսչափս հին դրամոց համար :

ՍԵՐՈՎԻԷ Մ. ԱՅԻՇԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի է՛ն Ե , Ե ի՛ր հրովարտէ :

ՍԵՐ ազգին վերջի թագաւորներուն մէջ Ի է՛ն Ե Ռուբինեան՝ Կիլիկիոյ թագաւորը՝ խիստ ցաւալինէրէն մէկն է : Տասնըմէկ տարեկան տղայ էր թագաւորած ժամանակը , բայց իր անփորձ հասակին խոհեմ առաջնորդ ունեցեր էր () շին պայլ քաջ իշխանը : Վանի որ անոր իմաստուն խրատներուն մտիկ կ'ընէր , իր պզտիկ թագաւորութեան գործողութիւնները՝ ժամանակին դառն պարագաներուն նայելով՝ չափաւորապէս առաջ կ'երթային . իսկ երբոր երկտասարդական անխոհեմութեւն վրայ աւելցուց նաև ապերախութիւնն , ու անգթութիւնը , () շին պայլը ըսպաննեց , ազգային իշխանները փոխեց , օտարազգի մարդկանց խօսքերուն չափէ գուրս հաւատաց , ան ատեն իր երկրին թշուառութիւններն ալ քանի գնացին սաստկացան , ինչուան որ ինքն ալ քսանումէկ տարի թագաւորելէն ետքը՝ առանց գովելի յիշատակ մը ձգելու մեռաւ 1342^{ին} :

Իհա աս ցաւալի թագաւորին մէկ

յիշատակը ունինք որ հոս կը հրատարակենք , յուսալով որ ասիկայ հայրենասիրաց սրտին մէկ միտքարանք ու նաև ուրախութիւն մը ըլլայ : Ասն զի աս ճշմարիտ է որ ազգասէր մարդու մը համար՝ իր ազգայնոց պակասութիւնները միայն են ատելի , իսկ ազգայինքը միշտ սիրելի . ուրեմն օրչափ ևս առաւել սիրելի պիտի ըլլայ իրեն իր ազգին թագաւորը , սոսկ իբրև Խափառ , և ոչ այսպիսի կամայնպիսի թագաւոր : Եւ աս յիշատակն է մէկ հրովարտակ մը՝ որով մեր Ի է՛ն թագաւորը Սիկիլիացուոց ազատութիւն կուտայ որդւոց որդի , որ կարենան առանց տուրքի կամ մաքսի Կիլիկիայէն վաճառք հանել , ու հոն վաճառք մտցընել : Եւ ալ գիտնալու է որ մեր Ռուբինեան թագաւորներուն ետքիները Սիկիլիոյ թագաւորներուն հետ խնամութիւն ունէին . և աս Ի է՛ն Ե թագաւորնիս Սիկիլիոյ Ռոբերտոս թագաւորին Կոստանդիա անունով աղջիկը իրեն կին առեր էր 1330^{ին} , այսինքն ան տարին որ աս հրովարտակը տուեր է :

Հրովարտակին գրուածքն է մաքուր բոլորգիր՝ իրեք թիզ երկայնութեամբ մագաղաթի վրայ , բոլորը քսանուիրեք տող . միայն մեր երկաթագիր տպած կտորները անոր մէջ ալ երկաթագիր են : Աճը , ինչպէս որ կարդացողը կը տեսնէ , ան ատենի աշխարհաբառը , կամ թէ ըսենք՝ աւրուած գրաբառն է , օտարազգի բառերով խառն . ուղղագրութեւն մէջ ալ սխալները շատ են , որ թերևս թագաւորական գրագիրներուն տգիտութենէն ըլլայ՝ քան թէ ատենադպրին կամ գիւղանադպրին չգիտնալէն . մանաւանդ որ կ'երևնայ թէ աս մագաղաթը բուն բնագիրը չէ , հապա բընագրին օրինակն է . որովհետև բնագիրները՝ ինչպէս որ ամէն տեղ սովորութիւն է՝ թագաւորական դիւանը կը պահուին : Ենք ուղղագրութեւն խիստ յայտնի ու խոշոր սխալները միայն շտկելով հոս , նայեցանք որ հը-